

บทที่ 1

ประวัติและวิวัฒนาการของการสร้างพระเรื่อง

ตำนานพระพิมพ์

มูลเหตุของการสร้างพระพิมพ์ หรือการสร้างพระพิมพ์เกิดขึ้นเมื่อใด ในสมัยใด นั้น เชื่อกันว่า ในสมัยโบราณที่องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้ายังทรงเผยแผ่พระศาสนาอยู่นั้น ยังไม่ปรากฏว่ามีการสร้างพระพิมพ์เกิดขึ้น และมีท่านผู้รู้มีความคิดเห็นกันว่า การสร้างพระพิมพ์คงจะเกิดขึ้นภายหลังที่พระพุทธองค์ทรงเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ในเรื่องนี้ ร.ต.ท.แสลง มณวิจิตร ได้กล่าวถึงประวัติพระเครื่องไว้ว่า พระเครื่องชั้นเดิมมาจากพระพิมพ์ ตามความเห็นของนักปราชญ์ทางโบราณคดี อาทิ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ ศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ และศาสตราจารย์ พู่เซ ต่างก็มีความเห็นในเรื่องกำเนิดพระเครื่องตรงกัน ดังนี้¹

“พระเครื่อง” เดิมก็เป็นพระพิมพ์ทำด้วยดินบ้าง ดินเผาบ้าง งาม้างบ้าง โลหะต่าง ๆ เช่น ตะกั่ว ดีบุก ทอง เงินบ้าง แก้วบ้าง หินบ้าง โดยอัดด้วยแม่พิมพ์หรือสลักตามชนิดของวัตถุที่ทำ ซึ่งครั้งแรกลัทธิศาสนาอื่น ๆ เช่น ศาสนาพราหมณ์ ก็ยังไม่เคยมีพระพิมพ์ หรือเครื่องหมายตัวแทนพระเจ้าของศาสนาอื่น ๆ พระพิมพ์มีแต่เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น มูลเหตุที่จะสร้างพระพิมพ์นั้น มีเค้าว่า พวกที่นับถือพุทธศาสนานิยมไปนมัสการสังเวชนียสถาน 4 แห่ง คือ สถานที่ประสูติ สถานที่ตรัสรู้ สถานที่แสดงปฐมเทศนาธรรมจักร และสถานที่ปรินิพพาน สถานที่ทั้ง 4 แห่งนี้อยู่ในประเทศอินเดีย และเนปาล สังเวชนียวัตถุ แปลว่า วัตถุที่ทำให้เกิดความสังเวช พวกที่ไปนมัสการนั้นเรียกว่า ธรรมยাত্রา หรือบุญจาริก คือ ผู้เที่ยวแสวงหาบุญกุศลในสถานที่ต่าง ๆ เมื่อไปถึงที่นั่น ๆ แล้ว ขอบหาสิ่งของจากสถานที่นั้น ๆ ไว้เป็นเครื่องระลึก ทำให้ชาวเมืองเจ้าของถิ่นสังเวชนียวัตถุสถานเหล่านั้น จึงคิดทำพระพิมพ์ขึ้นเพื่อแจกหรือจำหน่าย พวกธรรมยাত্রาก็นิยมยินดีรับไว้ แล้วนำมาคารวะบูชา จึงเกิดชอบสร้างพระพิมพ์กันมากขึ้น.....”

วัตถุประสงค์ของการสร้างพระพิมพ์ในชั้นแรก ก็เพียงแต่นับถือกันว่าเป็นของที่ระลึกหรือเป็นอนุสาวรีย์ สำหรับวัตถุประสงค์ที่ใช้ทำพระพิมพ์นั้นมีวิวัฒนาการจากการพิมพ์มาเป็นหล่อด้วยโลหะ และด้วยไม้ หรือไม้ก็แกะสลักด้วยหิน แต่สำหรับประชาชนธรรมดาที่มีฐานะ

¹แสลง มณวิจิตร “ประวัติพระเครื่อง” นิตยสารศิลปากร ปีที่ 4 ฉบับที่ 5 (มกราคม 2504)

ยากจนแล้วจะสร้างพระพิมพ์ด้วยดิน เพราะเป็นวัสดุหาง่าย และราคาถูก ซึ่งต่อมาก็เป็นที่นิยมใช้ดินในการสร้างพระพิมพ์

อย่างไรก็ตาม วัตถุประสงค์ในการสร้างพระพิมพ์ได้เปลี่ยนไป จากการสร้างพระพิมพ์เป็นของที่ระลึก หรืออนุสาวรีย์นั้น เป็นการระลึกถึงอดีต มาเป็นการสร้างพระพิมพ์เพื่อให้พระพุทธศาสนายั่งยืนต่อไป เป็นการสร้างอนาคตให้พระพุทธศาสนา หรือเป็นการสืบทอดพระศาสนาให้เป็นที่เลื่อมใส และแผ่พระศาสนาแก่ชาวโลก ซึ่งถือได้ว่าเป็นบุญกุศลอันยิ่งใหญ่ ดังนั้นจึงนิยมสร้างพระไว้มาก ๆ เพื่อให้เป็นเครื่องเตือนใจและระลึกถึงพระพุทธองค์

จนในที่สุดความเลื่อมใสศรัทธาในการสร้างพระพิมพ์ ซึ่งต่อมาได้ก่อให้เกิดความรู้สึกอย่างหนึ่ง คือ เรื่องความศักดิ์สิทธิ์ ทั้งนี้คงเป็นเพราะได้มีการจารึกอักษรเป็นภาษามคธบ้าง ภาษาสันสกฤตบ้าง เป็นตัวเทวนาครี ซึ่งข้อความที่จารึกนั้น ๆ เป็นคาถาแสดงถึงพุทธพจน์ต่าง ๆ บางครั้งก็ถือเป็นพระพุทธรูปจันทรคติทั้งการสร้างพระพิมพ์ในปางต่าง ๆ ในชั้นหลัง ได้สร้างตอนที่พระพุทธ-องค์ทรงชนะศัตรุ (มาร) ซึ่งถือเป็นอำนาจในทางศักดิ์สิทธิ์ และในที่สุดพระพิมพ์จึงวิวัฒนาการไปในทางเป็นพระเครื่อง หรือพระเครื่องราง ยิ่งเมื่อได้สร้างพระพิมพ์หรือพระเครื่องเป็นองค์เล็กติดตัวไปทุกหนทุกแห่งด้วยแล้ว ความนิยมสร้างพระเครื่องจึงได้รับความนิยมมาถึงปัจจุบัน¹

สำหรับประวัติพระพิมพ์ในประเทศไทยนั้น ผู้สร้างพระพิมพ์มีวัตถุประสงค์ในการสร้างเปลี่ยนไปจากเดิม คือ การสร้างพระพิมพ์ในประเทศไทยมีจุดมุ่งหมายเพื่อสืบทอดอายุพระพุทธศาสนาให้มั่นคง จึงสร้างกันคราวละมาก ๆ บางครั้งสร้างถึง 84,000 องค์ เพื่อให้เท่ากับพระธรรมขันธ์ เมื่อทำแล้วก็จะแจกจ่ายกันไป ส่วนที่เหลือมักจะนำไปบรรจุไว้ในสถูปเจดีย์ในองค์พระพุทธรูปใหญ่ ในพระอุโบสถ ในพระปรารค์ การที่ทำเช่นนี้ก็เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้มีไว้กราบไหว้บูชา โดยถือว่าต่อไปในภายภาคหน้าเมื่อพระสถูปเจดีย์หรือพระปรารค์พังทลาย อนุชนรุ่นหลังไปขุดพบพระพิมพ์ ก็จะได้ทราบว่าตนเป็นพระพุทธรูป ซึ่งหมายถึงเมื่อยุคหนึ่งพระสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้เคยเสด็จมาโปรดมนุษย์และสัตว์โลก ขวนให้พุทธบริษัทรำลึกถึงพระพุทธศาสนาต่อไปด้วย²

¹อาจารย์แสง (นามแฝง) พระเครื่องศักดิ์สิทธิ์ และอภินิหารเครื่องรางของขลัง กรุงเทพฯ : รุ่งแสงการพิมพ์, 2536 หน้า 4-7.

²“ปฐมบทแห่งวัตถุมงคล : ตำนานพระพิมพ์” นิตยสารเปิดกรุพระสยาม ราชเดือน ฉบับที่ 1 (กันยายน 2540) หน้า 6-7.

การสร้างพระพิมพ์ด้วยดินนั้น ลักษณะและรูปแบบจะสร้างขึ้นตามแบบแม่พิมพ์ ซึ่งเป็นไปตามยุคสมัย เช่น สมัยทวาราวดี สมัยศรีวิชัย สมัยลพบุรี ฯลฯ การสร้างพระพิมพ์เป็นพุทธบูชา มีหลักฐานแต่สมัยทวาราวดี ศรีวิชัย ลพบุรี พระพิมพ์แบบทวาราวดีมักเป็นรูปมหาปาฏิหาริย์ ๗ เมืองสาวัดดี พระพิมพ์แบบศรีวิชัยเป็นรูปพระโพธิสัตว์ พระพิมพ์แบบลพบุรีเป็นรูปพระพุทธเจ้าตามคติมหายาน พระพิมพ์สมัยสุโขทัย โดยมากเป็นพระพุทธรูปเดิน หรือที่เรียกกันว่า “พระลีลา” พระพิมพ์สมัยอยุธยาเป็นรูปพระพุทธเจ้า มีท่าตามปางต่าง ๆ อยู่ในกรอบเล็ก ๆ ที่เรียกว่า “เรือนแก้ว”¹

ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ ได้กล่าวถึงกำเนิดการสร้าง “พระเครื่องราง” ไว้ว่า สืบเนื่องมาจากบรรดาพุทธมามกะผู้ประสงค์จะได้พระปฏิมากรอันเป็นรูปแทนองค์พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าไปไว้บูชาติดตัว ยามจะไปบ้านเมืองไกลหรือเข้าสู่สนามรบ เพราะพระบรมพุทธานุภาพนั้นมีเป็นที่ล้นที่พ้นประการใด เป็นที่ทราบกันคืออยู่แล้ว ดังนั้นเมื่อไม่สามารถจะนำพระบูชาไปกันคนได้ในสถานที่ทุรกันดาร หรือไปรบทัพจับศึก บรรดาพุทธมามกะจึงได้พร้อมใจกันขอให้พระคณาจารย์หรือพระมหาเถรผู้ทรงคุณภาพ จัดการสร้างพระพุทธรูปเล็ก ๆ ขึ้นไว้ เพื่อจะได้นำติดตัวไปในที่ทุกแห่งได้ตามความประสงค์ ด้วยเหตุนี้การสร้างพระเครื่องจึงได้เกิดขึ้น²

ลักษณะของพระพุทธรูปบูชาก็ดี หรือลักษณะของพระเครื่องรางก็ดี ไม่ว่าจะในยุคสมัยใด มีวัตถุประสงค์ในการสร้าง คือ นิยมสร้างจากพระพุทธรูปลักษณะเป็นแบบฉบับ เช่น สร้างเป็นแบบประทับวัชรอาสน์ คือ ประทับแบบสมาธิเพชรบ้าง แบบมารวิชัยบ้าง แบบลีลาบ้าง แบบประทับนั่งห้อยพระบาทบ้าง พระหัตถ์ทั้งสองวางเหนือพระเพลาบ้าง แบบประทับห้อยพระบาท ยกพระหัตถ์ขวากรีดเป็นวงกลม พระหัตถ์ซ้ายวางเหนือพระเพลาซ้ายบ้าง แบบประทับยืนทึ่งพระพาหาทั้งสองข้างบ้าง แบบประทับยืนยกพระหัตถ์ข้างขวาบ้าง ทั้งนี้เพื่อจักให้บรรดาผู้ได้พบเห็นได้รำลึกถึงพระพุทธเจ้าได้ทันทีว่า รูปปฏิมากรที่ตนได้เห็นนั้น เป็นพระปางใด และทรงบำเพ็ญพุทธกิจอย่างไร³

¹ ยอร์ช เซเดส์ ตำนานพระพิมพ์ (หน้า 42-43) อ้างจาก สุภาพรรณ ๗ บางช้าง ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อ และแนวการปฏิบัติในสมัยสุโขทัย ถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง กรุงเทพฯ : สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535. หน้า 165.

² ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ “พระเครื่อง” หนังสือที่ระลึกงานนมัสการพระบรมสารีริกธาตุวัดอรุณฯ 2501 พระนคร : โรงพิมพ์กรมอุทกศาสตร์, 2501. หน้า 110.

³ เล่มเดียวกัน หน้า 114.

ยุคของพระเครื่อง

วิธีการสร้างพระเครื่องซึ่งมีรูปแบบในการสร้างขึ้นอยู่กับผู้สร้างและความนิยมในแต่ละยุคสมัย มีความแตกต่างกันในรูปแบบของแม่พิมพ์ ซึ่งช่างปฏิมากรรมได้คิดขึ้น มีความสวยงามตามพุทธลักษณะ อย่างไรก็ตาม วัตถุประสงค์ในการสร้างพระพิมพ์ในตอนแรกก็เพื่อเป็นที่ระลึกนั้น ต่อมาได้กลายเป็นการสร้างเพื่อเผยแพร่ศาสนา เพื่อสืบต่อพระศาสนา และเพื่อให้พระพุทธศาสนายังยืน ด้วยเหตุนี้จึงเกิดการสร้างแม่พิมพ์ขึ้นเพื่อพิมพ์เป็นรูปพระพุทธรูป ซึ่งต่อมาก็จัดให้มีการสร้างแม่พิมพ์ขึ้นจำนวนมาก สำหรับทำพระพิมพ์ขึ้นมากมาย และนอกจากพระพิมพ์มีรูปพระพุทธรูปแล้ว ยังมีคำจารึกอักษรตัวเล็ก ๆ ข้างบนบ้าง ข้าง ๆ บ้าง ข้างหลังบ้าง เป็นภาษาสันสกฤตก็มี ภาษามครก็มี เป็นตัวอักษรเทวนาครี (อินเดียเหนือ) ก็มี ตัวอักษรของอินเดียฝ่ายใต้ก็มี ตัวอักษรของเหล่าประเทศระหว่างอินเดียและจีนก็มี คำจารึกเหล่านั้นมักจะมีความหมายเหมือนกันเสมอ เป็นคาถาอ่านว่า ดังนี้¹

เอ ธุมมา เหตุปภวา เตตฺ เหตุ ตถาโต

เตตฺ จ โย นิโรธ จ เอว วาที มหาสมโณติ

คำแปล

ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระคณาตตรงแสดงเหตุของธรรมเหล่านั้น และความดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีวาตะอย่างนี้

แปลใจความ²

“พระพุทธเจ้าของเราตรัสสอนอยู่เสมอถึงเหตุเกิดและทางดับทุกข์ทั้งหลาย..”

เพราะฉะนั้นคาถา เอ ธุมมา บทนี้สงเคราะห์เข้าในอริยสังขัตินั่นเอง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ซึ่งศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเดส์ เล่าว่า “....ตามเรื่องหนังสือเก่า ๆ หลายเรื่องกล่าวไว้ว่า โดยใจความแห่งพระคาถานี้ เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าได้อัครสาวกทั้ง 2 คือ

¹ยอร์ช เซเดส์ ตำนานพระพิมพ์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางถนอม สามเสน ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 4 ตุลาคม 2508 หน้า 38.

²ทรงวิทย์ แก้วศรี “จารึก เอ ธุมมา บนพระขุมศรีวิชัย” นิตยสารศิลปากร ปีที่ 36 ฉบับที่ 3 (พ.ค.-มิ.ย.36) หน้า 96.

พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ' จึงนับได้ว่า กาดา เข ธมมา เป็นธรรมวิเศษชนิดหนึ่ง และดูเหมือนเขาจะนับถือกันว่าเป็นสัมฤทธิ์มณฑล สำหรับจะเปลี่ยนแปลงความนับถือของบุคคลผู้ยังไม่เคยศรัทธาอันนี้ด้วย ฉะนั้นจึงไม่มีธรรมข้อใดหรือบทใดดีไปกว่าในการที่จะใช้จารึกบนพระพิมพ์ซึ่งเป็นวัตถุเบา มีขนาดอันสง่างามเหมาะที่จะช่วยประกาศพุทธวจนะอันดีนี้ให้แพร่หลายออกไป...²

ดังนั้น อาจกล่าวได้ว่า วัตถุประสงค์ในการสร้างพระพิมพ์ต่อมาได้กลายเป็นเรื่องการสร้างเพื่อให้พระพุทธศาสนายังขึ้นถาวรสืบต่อ ๆ กัน โดยบรรจุไว้ในถ้ำและสถูปเจดีย์ต่าง ๆ จำนวนเป็นหมื่น ๆ องค์นั้น จะต้องคิดถึงการประกาศพระศาสนาไปในอนาคต เพราะต่อไปผู้ใดขุดค้นพบพระพิมพ์ในสถูปเจดีย์ก็จะเห็นพระพิมพ์มีรูปพระศาสดา และกาดาย่ออันเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ อาจเป็นเครื่องเตือนใจให้ผู้พบกลับเกิดความเลื่อมใสและเชื่อถือนั่นอีก³ พระพิมพ์และจารึกกาดา จึงเป็นเหมือนมณฑลอันศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งต่อมาพระพิมพ์จึงวิวัฒนาการไปในทางเป็นพระเครื่อง หรือพระเครื่องราง และยิ่งเมื่อได้มีการสร้างพระพิมพ์หรือพระเครื่องเป็นองค์เล็กติดตัวไปไหนมาไหนได้ด้วยแล้ว ความนิยมสร้างพระเครื่องก็ยิ่งทวีเพิ่มมากขึ้น⁴

ในประเทศไทยได้มีการขุดค้นพบพระพิมพ์ในหลายจังหวัดตามภาคต่าง ๆ ของประเทศไทย ทั้งภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคอีสาน และภาคใต้ ซึ่งแต่เดิมเคยเป็นอาณาจักรเก่าที่นับถือพระพุทธศาสนา และมีการสร้างพระพิมพ์ที่มีจารึก เข ธมมา ดังจะแบ่งเป็นยุคพระพิมพ์ดังนี้

ยุคทวารวดี นับเป็นพระเครื่องยุคแรกที่เกิดขึ้นในประเทศไทย โดยมีการขุดพบบริเวณพระปฐมเจดีย์ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นแบบเก่าที่สุดที่พบในประเทศไทย ส่วนมากเป็นพระเครื่องปางมหาปาฏิหาริย์ สร้างขึ้นระหว่าง พ.ศ. 950 ถึง พ.ศ. 1250 มีกาดา เข ธมมา จารึกไว้ด้านหลังพระเครื่อง โดยใช้อักษรรฤกมัท (ครินท์) หรืออักษรขอมโบราณ และภาษาที่ใช้เป็นภาษาบาลี⁵

¹ ยอร์ช เซเดส์ อ้างแล้ว หน้า 39.

² เล่มเดียวกัน หน้า 39.

³ เล่มเดียวกัน หน้า 40.

⁴ อาจารย์แสง (นามแฝง) พระเครื่องศักดิ์สิทธิ์ และอภินิหารเครื่องรางของขลัง กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บันดาศาสน์, 2536, หน้า 6-7.

⁵ ฉันทิพย์ กระแสสินธุ์ อ้างแล้ว หน้า 17.

ยุคศรีวิชัย พระพิมพ์ยุคนี้สร้างขึ้นระหว่าง พ.ศ. 1450 ถึง พ.ศ. 1550 ขุดพบในถ้ำแถบแหลมมลายู สันนิษฐานกันว่า เป็นพระเครื่องสมัยศรีวิชัยแห่งราชวงศ์ไศเลนทร¹ ซึ่งพระพิมพ์แบบนี้ทำด้วยดินดิบเกือบทั้งหมด รูปองค์พระเป็นแบบพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน และมีจารึกคาถา เข ธมมา ที่จารึกเป็นภาษาสันสกฤต เขียนด้วยอักษรเทวนาครีที่ใช้อยู่ในอินเดียฝ่ายเหนือ²

ยุคลพบุรี หรือแบบขอม อยู่ระหว่าง พ.ศ. 1450 ถึง พ.ศ. 1500 ซึ่งคาบเกี่ยวกับยุคศรีวิชัยกับยุคสุโขทัย มีอิทธิพลของพุทธศาสนาหายนารับมาจากกัมพูชา พระพิมพ์ยุคนี้มักแสดงภาพพระพุทธรูปหลายองค์อยู่ในพิมพ์เดียวกัน เช่น พระหูยาน พระร่วงลพบุรี พระนาคปรก พระนารายณ์ทรงปืน และพระศรีกาย เป็นต้น³

ยุคสุโขทัย อยู่ระหว่าง พ.ศ. 1750 ถึง พ.ศ. 1950 ซึ่งปฏิมากรรมศิลป์และพุทธศิลป์แบบสุโขทัยนี้นิยมแบบลีลาเป็นส่วนใหญ่ สมัยนี้ชาวไทยได้รับพระพุทธศาสนาจากลังกาทวีป ซึ่งมีพระมหาเถระชาวลังกาเดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสมัยพ่อขุนรามคำแหงมหาราช ดังนั้นการสร้างพระเครื่องสมัยนี้ทำเป็นแบบดิน หรือแบบลีลา อันหมายถึงการเสด็จพุทธดำเนินประกาศพระพุทธศาสนาของพระบรมศาสดา⁴

ยุคอยุธยา ระหว่าง พ.ศ. 1893 – พ.ศ. 2310 สมัยนี้จะสร้างเป็นพระพุทธรูปลักษณะปางต่าง ๆ อยู่ภายใต้ซุ้มเล็ก ๆ เรียกว่า ซุ้มเรือนแก้ว ถือว่าเป็นพระพิมพ์ที่มีค่าทางวิชาช่าง มีลักษณะเป็นพระทรงเครื่องในลักษณะปางต่าง ๆ คือ นั่งบ้าง ยืนบ้าง เดินบ้าง นอนบ้าง โดยมากมักจะทำด้วยดินลวงรักปิดทอง⁵

ยุคธนบุรี และกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2310 – 2475) การสร้างพระเครื่องและพระบูชา อาศัยหลักปฏิมากรรมศิลป์จากช่างสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย การสร้างพระพุทธรูปก็มีลักษณะงดงามเป็นอีกแบบหนึ่ง ส่วนพระเครื่องก็มีการสร้างขึ้นมากมายหลายแบบ ที่ทรงคุณวิเศษ มีอภินิหารเป็นที่นิยมนับถือมาจนถึงกันในงานพระเครื่อง ตรงกันข้ามกับนักประวัติน

¹ เล่มเดียวกัน หน้า 17.

² บอร์ช เซเคส์ อ้างแล้ว หน้า 46-47.

³ ทรงวิทย์ แก้วศรี อ้างแล้ว หน้า 78.

⁴ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ อ้างแล้ว หน้า 18

⁵ ทรงวิทย์ แก้วศรี อ้างแล้ว หน้า 82.

ศาสตร์โบราณคดี กลับไม่ได้ให้ความสำคัญแก่พระพิมพ์หรือพระเครื่องในสมัยหลัง ๆ นับแต่ปลายสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์¹

วัสดุที่ใช้ในการสร้างพระเครื่อง

สำหรับพระบูชา ซึ่งเป็นพระพุทธรูปขนาดใหญ่ ไม่สามารถนำติดตัวไปไหนมาไหนได้ มักจะสร้างด้วยเนื้อโลหะกับแร่ธาตุต่าง ๆ รวมทั้งเงินและทองคำ เป็นต้น ส่วนพระเครื่ององค์เล็ก ๆ นั้น ขึ้นอยู่กับพระคณาจารย์ผู้สร้างเป็นผู้กำหนดว่าจะเอาวัตถุหรือสิ่งใดเป็นอุปกรณ์สำคัญ แต่ส่วนใหญ่แล้ววัสดุที่ใช้สร้างพระเครื่องมักประกอบด้วย “ผง ชิน ดิน แร่”² ส่วนบางท่านกล่าวว่า ประเภทของเนื้อพระที่นำมาสร้างพระเครื่องมีอยู่ 4 แบบ ที่เรียกกันว่า “วาน ดิน ชิน ผง”³

การสร้างพระเครื่องด้วยเนื้อดินนั้น ผู้สร้างชอบเอาเนื้อดินเจ็ดท่า เจ็ดป่าช้า เจ็ดโป่ง เจ็ดโบสถ์ และดินที่นำมาจากสังเวชนียสถาน มาคุลีการ แล้วผสมด้วยน้ำมันและน้ำมันจันทน์ เข้าพิธีปลุกเสกด้วยพระพุทธรูปแล้วทำพิธีพุทธาภิเษก วิธีนี้ทำเหมือนกันทุกแบบ เสร็จแล้วนำลงกดแม่พิมพ์ ลางอย่างต้องนำออกผึ่งแดด ลางอย่างต้องนำเข้าเตาอบอีก 108 คาบ⁴ เนื้อดินที่นำมาทำพระเครื่องนี้แบ่งออกเป็น 2 ชนิด คือ เนื้อดินเผา และเนื้อดินดิบ สำหรับเนื้อดินเผานั้นคือ พระเครื่อง หรือพระพิมพ์ที่สร้างขึ้นด้วยการกดแม่พิมพ์บนดินเหนียวแล้วเอาเข้าเผาไฟสำเร็จเป็นพระดินเผา มีสีต่าง ๆ สุดแต่ใช้ไฟอ่อนหรือไฟแก่ ถ้าใช้ไฟอ่อนองค์พระจะมีตั้งแต่สีขาวนวล ขาวปนเหลือง สีน้ำตาล ส่วนการใช้ไฟแก่จะทำให้เนื้อพระสีเขียวและสีดำ จะมีความแข็งแกร่งมากที่สุด เช่น พระรอด พระคง พระผงสุพรรณ พระนางพญา⁵ เป็นต้น ส่วนพระเนื้อดินดิบ ได้แก่เนื้อดินที่ผสมแล้วผึ่งแดดให้อยุ่ตัว มิได้นำไปเผา เนื้อดินดิบผสมคลุกเคล้าด้วยอัฐธาตุพระสงฆ์เถระผู้มรณภาพ โดยหวังปรมัตถประโยชน์ก็มี เพื่อสืบ

¹ทรงวิทย์ แก้วศรี อ้างแล้ว หน้า 83.

²ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ “พระเครื่อง” อ้างแล้ว หน้า 115.

³ศักดิ์ศรี เข้มนัคดา “พระเครื่อง” นิตยสารสนามพระ ฉบับที่ 75 (10-25 พฤษภาคม 2540)

หน้า 16.

⁴ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ อ้างแล้ว หน้า 115-116.

⁵ศักดิ์ศรี เข้มนัคดา อ้างแล้ว หน้า 16.

พระศาสนาก็มี ลีของพระพิมพ์ดินดิบ เป็นลีตามเนื้อดินที่ใช้พิมพ์พระ เช่น ลีแดง ลีเทาคำ¹ เป็นต้น

ส่วนการสร้างพระเครื่องด้วยเนื้อชิน นั้น มีความยากในการทำ เพราะสมัยโบราณเครื่องมือในการสร้างยังไม่เหมือนปัจจุบัน กว่าจะนำแร่สกุลต่าง ๆ มาหลอมให้เป็นเนื้อเดียวกัน แล้วเทเนื้อแร่ที่ละลายลงแม่พิมพ์ กว่าจะทำสำเร็จเป็นการยากยิ่ง ต้องใช้กำลังคนและกำลังทรัพย์ ผู้สร้างมักจะเป็นพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุนี้การขนานนามจึงมักขนานนามตามผู้สร้าง เช่น พระเครื่องที่เรียกกันว่า “พระร่วง” เป็นต้น² พระเครื่องชนิดที่สร้างด้วยชิน หรือที่เรียกว่า พระเนื้อชิน เป็นพระที่ใช้โลหะผสม โดยมีตะกั่วเป็นหลัก ถ้ามีเนื้อเป็นตะกั่วอยู่มาก เรียกว่า ชินตะกั่ว มีเนื้อเงินผสมอยู่มากเรียกว่า ชินเงิน³ ส่วนผสมของเนื้อชินอาจพลิกแพลงได้หลายอย่าง คือ ชินเขียว มีส่วนผสมตะกั่วกับสังกะสี เวลาขัดดูจะออกสีเงินอมเขียว นอกจากนี้ยังมีเนื้อชินปรอท และเนื้อชินสังกะสี เนื้อชินปรอทมีส่วนผสมปรอทและมีลักษณะคล้ายชินเงิน ส่วนเนื้อชินสังกะสีจะมีส่วนผสมสังกะสีมาก มีสีเงิน แต่เนื้อขาวเป็นรอยแร่สังกะสี และมีสนิมไขคล้ายชินเขียว⁴

พระเครื่องที่สร้างด้วยวุ้น คือ ตักรูปทรงพระบนวุ้นานสด ๆ เมื่อเนื้อวุ้นแห้งลงแล้วจะมีความแข็ง และมีรอยขุ่นตามผิวพระเมื่อเนื้อวุ้นหดตัว พระเนื้อวุ้นมักจะทำกันทางภาคอีสานและประเทศลาว มีความเชื่อกันว่า พระเนื้อวุ้นมีคุณทางอยู่ยงคงกระพัน เพราะวุ้นมีคุณสมบัติทำให้หนังเหนียว ถ้าไม่เอาวุ้นมาแกะทำพระเครื่องก็เอามาแช่น้ำดื่ม น้ำอาบ นิยมกระทำกันมาแต่โบราณ โดยเฉพาะพวกนักเลงและทหาร⁵

พระเครื่องเนื้อผง การสร้างพระเครื่องด้วยผงนั้น หมายถึง ผงเกษรดอกไม้ ตามพระคัมภีร์สร้างพระเครื่องกล่าวว่า ต้องได้ผงเกษรดอกไม้ถึง 108 ชนิด แล้วก็ผงรูปเทียนที่จุดบูชาพระรัตนตรัย ผงจารึกหัวใจพระคาถา “นะปฐมกัปปี” ที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่เริ่มต้นว่า “ปฐมะ กลละถ์ โหติ” นั้นเป็นต้น พระเถรอาจารย์ผู้สร้างจะนำเอาผงดังกล่าวมาคู้กรเข้ากับน้ำมันจันทน์ บดเคล้าให้เข้ากันเป็นเนื้อเดียว แล้วนำลงอัดในแบบพิมพ์ที่แกะสลักขึ้น

¹ นิยม (นามแฝง) “วัสดุที่สร้างพระพิมพ์” นิตยสารพระเครื่องเมืองสยาม ฉบับที่ 9 หน้า 31.

² ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ อ้างแล้ว หน้า

³ ศักดิ์ศรี เข้มมั่นคง อ้างแล้ว หน้า 17.

⁴ นิยม (นามแฝง) อ้างแล้ว หน้า 30.

⁵ ศักดิ์ศรี เข้มมั่นคง อ้างแล้ว หน้า 16.

ตามแบบพุทธลักษณะ ซึ่งโดยมากจะเป็นแบบประทับสมาธิเพชร มารวิชัย ลีลา ไชยาสน์ สุดแต่ความนิยมในลักษณะไหนมาก ซึ่งก็มีความหมายที่หมายถึง องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งสิ้น¹

อย่างไรก็ตาม พระเนื้อผงยังหมายถึง พระพิมพ์ที่สร้างด้วยเนื้อปูนขาวที่ทำจากเปลือกหอยเผา เอามาตำในครกแล้วคั่วด้วยแม่พิมพ์แบบต่าง ๆ แล้วเอาสิ่งลมให้แห้งสนิท เนื้อผงจะมีความแข็งพอประมาณ ถ้ามิได้เอาบรรจุกรุ เนื้อพระจะฉุนุ่มนวล และเมื่อแห้งสนิทเป็นเวลานาน เนื้อพระจะหดตัวลงเล็กน้อย ถ้าเป็นพระเนื้อปูนขาวละเอียด เนื้อถูกขัดถูเบา ๆ จะมีความมันละเลื่อมคล้ายเครื่องถ้วยชาม บางทีมีลายแตกกระแหงบาง ๆ บนเนื้อพระที่เรียกกันว่า “แตกลายงา” และแตก “ลายกั้งไส”² การสร้างพระเนื้อผงนั้นไม่ปรากฏว่ามีการสร้างในสมัยสุโขทัยหรือแม้แต่ในสมัยอยุธยา ซึ่งส่วนมากเป็นพระเนื้อดินและเนื้อชินทั้งสิ้น การสร้างพระเนื้อผงเริ่มมาสร้างกันจริงจังในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และได้รับความนิยมมากจนมาถึงในปัจจุบัน เพราะเริ่มมีการผสมผงพิเศษลงในปูนขาว และมีพิธีปลุกเสกจนถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือวัตถุมงคล เช่น พระผงสมเด็จฯ วัชรฉิ่ง เป็นต้น

พระผงสมเด็จพระพุฒาจารย์ สร้างโดยสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) แห่งวัดระฆังโฆสิตาราม สร้างเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2410-2414 ซึ่งกล่าวกันว่า สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) น่าจะได้คติในการสร้างพระพิมพ์เนื้อผงจากตำนานการสร้างพระพิมพ์เมืองกำแพงเพชรนี้เอง³ ผงพิเศษต่าง ๆ ของท่านสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้รวบรวมไว้คือ ผงพิเศษทางด้านพุทธาคม โดยท่านเขียนด้วยดินสอโบราณเป็นอักขระเกี่ยวกับพระพุทธคุณ สูตรหัวใจพระพุทธศาสนา แล้วลบอักขระเอาผงดินสอมาปลุกเสก ได้แก่ ผงอิทธิเจ ผงปิดทอง ผงมหाराช ผงตรีนรสิงเห และ ผงพุทธคุณ ได้รวบรวมไว้เป็นเวลานานโดยบรรจุไว้ในบาตร เวลาจะผสมพระผงสมเด็จฯ ท่านเจ้าคุณสมเด็จได้รวบรวมผง คือ ปูนขาวจากกำแพงวัง กำแพงโบสถ์ ปูนจากเปลือกหอย ผงจากเศษอาหารที่เหลือจากฉัน เปลือกกล้วย ขนม ผงเกสรดอกไม้ ผงธูปที่บูชาพระประธานในพระอุโบสถวัดระฆังโฆสิตาราม แล้วรวมกับผงพุทธาคม โขลกกวนเข้ากันดี ผสมให้เข้ากับน้ำมันตั้งอ้าว แล้วนำมาคั่วในแม่พิมพ์เป็นพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)⁴ ซึ่งก็ปรากฏว่าท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ใช้เวลานานถึง 17 ปี หลังจากได้อ่าน

¹ ถิ่นทิพย์ กระแสสินธุ์ อังแล้ว หน้า 115.

² ศักดิ์ศรี แยมนัดดา อังแล้ว หน้า 18.

³ หม่อม (นามแฝง) “ความเป็นมาของความนิยมในพระเครื่องของคนไทย” นิตยสาร ปรกโพธิ์ ปีที่ 5 ฉบับที่ 52 (15 มิถุนายน 2539) หน้า 8.

⁴ นิยม (นามแฝง) อังแล้ว หน้า 31.

ตำนานการสร้างพระพิมพ์กำแพงเพชร ทำการรวบรวมผงวิเศษและออกแบบแม่พิมพ์ในการสร้าง “พระผงสมเด็จจักระฉิ่ง” อันถือล้นออกแจกจ่ายแก่ชาวบ้านทั่วไปในปลายสมัยรัชกาลที่ 4 หรือต้นรัชกาลที่ 5¹

ดังได้กล่าวมาแล้ว การสร้างพระเครื่องนั้น นอกจากจะสร้างด้วยว่าน ผง ดิน จีน หรือโลหะ ดังกล่าวมานั้น ยังมีการสร้างพระเครื่องจากไม้เนื้อหอม (เช่น ไม้จันทร์ ไม้กฤษณา) สร้างด้วยหิน ด้วยทองคำ ด้วยงา ด้วยแก้วผลึก บุศราคัม หรือบุษยนํ้าเลี้ยง และด้วยมรกตด้วย นอกจากนี้ยังสร้างพระเครื่องจากรากไม้ ไพล ว่าน ซึ่งก็สุดแล้วแต่ผู้สร้างจะศรัทธาวัตถุประเภทใดตามกำลังศรัทธาและตามพิธีกรรม ด้วยเหตุนี้ พระเครื่องที่สร้างขึ้นจึงมีต่างชนิดมากมายหลายประเภท² ซึ่งปรากฏให้เห็นในตลาดพระเครื่องทั่วไป ดังนั้น วัสดุที่ใช้สร้างพระนั้น จะสร้างโดยวิธีใช้วัสดุอย่างเดียว หรือหลายอย่างร่วมกันนั้น เป็นเรื่องของพระอาจารย์ต่าง ๆ หรือทรนศนะของแต่ละอาจารย์โดยเฉพาะ³

¹ หม่อม (นามแฝง) อ้างแล้ว หน้า 8.

² ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์ อ้างแล้ว หน้า 118-119.

³ ประพัฒน์ ตรีณรงค์ พิธีต่าง ๆ และพุทธาภิเษก พระนคร : สำนักพิมพ์บันดาศาสน์, 2513. หน้า 381